

पात्र-गण

पुरुष

स्वधार...	नाटक-निर्देशक ।
शङ्कर...	महादेव ।
कार्तिक...	महादेवक पुत्र ।
बाण...	दैत्यराज, शोणितपुर नरेश ।
अनिरुद्ध...	श्रीकृष्णक पौत्र, प्रद्युम्नक पुत्र, नायक ।
नारद...	देवर्षि ।
★ श्रीकृष्ण...	भगवान् ।
★ बलराम...	श्रीकृष्णक जेठ भाए ।
★ कामदेव...	श्रीकृष्णक पुत्र ।
कुम्भाण्ड...	बाणक मन्त्री ।
कञ्चुको...	अन्तःपुरक संचालक, वृद्ध ।
दौवारिक (द्वारी)—	द्वारपाल ।

★

स्त्री

नटी...	स्वधारक पत्नी ।
देवी...	बाणक पत्नी ।
गौरी...	भगवती पार्वती ।
उषा...	बाणक कन्या, नायिका ।
रामा...	उषाक सहचरी ।
चित्रलेखा...	" ।
वृद्धा...	अन्तःपुरक सेविका ।

१. अथर्ववेदः	१. अथर्ववेदः
२. अथर्ववेदः	२. अथर्ववेदः
३. अथर्ववेदः	३. अथर्ववेदः
४. अथर्ववेदः	४. अथर्ववेदः
५. अथर्ववेदः	५. अथर्ववेदः
६. अथर्ववेदः	६. अथर्ववेदः
७. अथर्ववेदः	७. अथर्ववेदः
८. अथर्ववेदः	८. अथर्ववेदः
९. अथर्ववेदः	९. अथर्ववेदः
१०. अथर्ववेदः	१०. अथर्ववेदः
११. अथर्ववेदः	११. अथर्ववेदः
१२. अथर्ववेदः	१२. अथर्ववेदः
१३. अथर्ववेदः	१३. अथर्ववेदः
१४. अथर्ववेदः	१४. अथर्ववेदः
१५. अथर्ववेदः	१५. अथर्ववेदः
१६. अथर्ववेदः	१६. अथर्ववेदः
१७. अथर्ववेदः	१७. अथर्ववेदः
१८. अथर्ववेदः	१८. अथर्ववेदः
१९. अथर्ववेदः	१९. अथर्ववेदः
२०. अथर्ववेदः	२०. अथर्ववेदः

॥ उषाहरणनाटकम् ॥

विजयं सदा ।

असुराः संगरे प्राप्ता नूनं क्षयमवप्ति ते ॥

(पुनराकांक्षे कर्णं दत्त्वा) लिखनार्थमवधेहि ।

नदी—अद्य ! किं उष तं न आणे । [आर्य ! किं पुनस्तस्मिन् जाने] ।

सूत्र०—आर्य ! शृणु, लिखनार्थपत्रिकायेनाम् ।

आयासेन समुद्रमध्यरचिता कण्टातिकण्ठेन या
लघुः द्वारवती, परैरपि न या दृष्टा कुतो लङ्घिता ।
तस्यां सप्तमसौधमध्यवसतिः प्रादुग्मिरास्ते कुती
यास्या यादववेष्टितस्य हरणं तस्य स्त्रिया हा कथम् ॥

नदी—अचरियं अचरियं । [आश्चर्यमाश्वयम् ।]

सूत्र०—(सम्बन्धवशितं) आर्य ! हरिवशः कीर्तनमिति जानासि । तत्र भगवतः
सत्यवती-पराशरात्मजस्य व्यासस्य रसभाजन-सभाजनानामनुरञ्ज-
नाय पौराणी वाणी विलसति ।

नदी—अथ इ । [अथ किम् ?]

सूत्र०—पौराणी खलु वाणी, नृश्यामभाय मे जाता ।

व्यासस्य काव्यमार्गे, सा कविना मृष्यते यस्मात् ॥

नदी—एवं दे अदं तत्सको विजवाण

दितश्चाकरणिज्जं । (?)

सूत्र०—(क्षणं ध्यात्वा) महद्गुणाद्भूतकवेर्वाणी । कथमुपहासं करिष्यन्ति नृप-
धीराः ।

नदी—अद्य ! अचरिअं । अचरिअं । [आर्य ! आश्चर्यमाश्वयम् ।]

सूत्र०—(सोत्कण्ठं) शृणु सर्वविज्ञे ! अस्ति तीरभुक्तिदक्षिणदिशि परहृष्ट नाम पुरम् । तत्र कविपूर्वपुरुषाः पण्डिता याजिकाः परिवसन्ति स्म । येषामेषा कथा—

घोरौ पञ्चरहस्योऽमुपमवित् श्रीरामभद्रौऽभवद्
घोरौ वृद्धपदादिनामकथितः कण्ठस्थतर्काणिवः ।
यो विद्यानगराद् यथार्थनिकरानानीय तां प्राददत्
सोप्यज्जे त्रिपुरारिरम्भनगरे तीर्थे च मुक्तिं गतः ॥

नटी—अच्चरिअं अच्चरिअं तदो तदो । [आश्चर्यमाश्चर्यम् । ततस्ततः ।]

सूत्र०—(पुनः क्षणे इत्यन्वा) यस्य श्रीभवदेव-यदुनाथ-रघुनाथा गोपपतिगुह्या-
स्तनयाः । किञ्च तदस्य शतकनिष्ठतनयस्य विविधगुणल्लवस्य कवी-
न्दपदाङ्कित-श्रीरघुनाथस्यात्मसम्भवो गुणवतीनन्दनो देवानन्दनामा
कवि नन्तर्केषु अनुकम्पितः स्वकृतमुवाहरणं नाम नाटकमस्मासु सम-
पितवान् । तावत् प्रतिपाद्यं प्रयासो विधेयः । यावद् गुरुधीरवित्त-
नटान् सामाजिकान् — — — — — ।

नटी—..... ।

सूत्र०—(क्षणं निर्वण्य) वस्तुतो वारं वारं धीरकविभिर्विलोकितेयं व्यासभाषि-
तकथा । तेन कथिः कर्तुं मिमांसुद्यतः ।

नटी—अथ इ । [अथ किम् ?]

सूत्र०—तेन सरस्वतीं व्यासं च प्रणम्य नृत्यं कर्तुं मुद्यतोऽस्मि ।

नटी—अच्चरिअं अच्चरिअं । [आश्चर्यमाश्चर्यम् ।]

सूत्र०—कथं नर्तकैः परिरणन् तूपुरं व्यवसितं पुरः ?

(नेपथ्ये—

मधुदेरिपुत्र-पुत्रो त्रिहृदयभक्तो जअं पत्तो ।
जलमज्ज-णअरवासो तत्तवि कआ-किदं हरणं ॥)
[मधुदेरिपुत्रपुत्रो त्रिभुवनभक्तो जयं प्राप्तः ।
जलमज्जनगरवासी तस्यापि कत्वाकृतं हरणम् ॥]

सूत्र०—तेनानिरुद्धस्य चित्रलेखया प्रावेष्टिकीयं ध्रुवा । तदलमिदानीमग्निमय-
ग्रतेयम् ।

नटी—अयम् । तुञ्जामादेण सत्त्वं णच्चिदव्या । तदो तदो ।

[आयं ! तन्नोपमया सत्त्वं नत्तितव्यम् । ततस्ततः ।]

सूत्र०—शोकव्यं प्रिये ! पात्रनामानि शृणु—

[छन्द—१]

बाण नारिसमेत, शङ्कर गौरि कातिक भावई ।
कुम्भाण्ड बाणसुता सखीयुग कञ्चुकी जनि वारई ॥
कामनन्दन देविरक्षक दूअ नारद गज्जई ।
कृष्ण राम मनोज पाछहि सुद्ध सम्बाओ णच्चई ॥

नटी—तदो तदो । [ततस्ततः किमिति ?]

सूत्र०—(पुरो विलोक्य सर्वदग्धम्) अये ! गौरीशङ्करभवत्युत्कण्ठया कात्तिकेय-
कीङ्गादर्शनमाविष्टो बाणासुरस्तिष्ठति । तदेहि नूनमावागम्यप्रिम-
नृत्यकथाय स्थिरीभवाव ।

(इति निष्क्रान्ती)

इति प्रस्तावना

(ततः प्रविशतो देवी-बाणनृपी । ततः)

[गीत—१]

देवि बाणनृप देल परवेश । गौरीशङ्कर भगति उदेश ॥
छव चामरनव परिजन पास । बहु दिश बहुविध कइए उलास ॥
निज जन देलइन्हि आसन आनि ॥
आनन्दे देवानन्द कवि गाव । आगु वेकत होएत सब परथाव ॥

बाणः—देवि ! इत आस्पताम् ।

देवी—बहुसो भिदहि । [बहुसो भतास्मि ।]

बाणः—देवि ! नमः प्राणतमसि । का भीतिः ?
... .. मो मुक्तिर्दानाय समुत्कण्ठितोऽस्मि ।

देवी—इदोऽप्येव दिदृशुः मणोरहस्यं साक्षात् सदा ।
... ..

तेवसानास्वेवागतं ता कात्तिकेयानुगताः । (?)

(ततः प्रविशतो गौरीशङ्करी बालकात्तिकेयश्च)

बराही रागे—(गीत—२)

देवदेव महादेव देल परवेश । बाणभगति परसाद उदेश ॥

गौरी कातिक दुअओ साथ । सुरमुनि नर जन्हि नत कर साथ ॥

जन्हि कर बहुविध नटनक साज । राखिए सभ गुन रङ्ग समाज ॥

आनन्दे देवानन्द एहो चिन्त । परिणति होइति भगति परजंत ॥

(बाणः भक्तिपूर्वकं गौरीशङ्करी प्रणम्य तिष्ठति ।)

गौरी—णाह ! कथं एसो व्युरिपुत्तो ? [नाथ ! कथमेव व्युरिपुत्रः ?]

शंकर—आम् गौरी ! आम् ।

गौरी—णाह ! एसो मङ्गलसम्पत्तो । [नाथ ! एव मङ्गलसंप्राप्तः ।]

शङ्करः—आवाभ्यामाशौभि भक्तिवत्त्वानयं भवतु ।

गौरी—णाह ! आराहणस्य प्रसादेन । [नाथ ! आराधनस्य प्रसादेन ।]

बाणः—(अञ्जलि प्रसार्य तन्निवृत्तमुपेत्य) देवास्मि
... ..

दृष्ट्वा ते तनयश्रीङ्गां ते मनः ।

सेवां करोमि गौरीश ! तनयस्ते भवाभ्यहम् ॥

शंकरः - (गौरीं प्रति) -

अहं बाणस्य सेवाभिस्तुष्टः प्राणसने ! सदा ।

कात्तिकेयसमरनेह्य कर्त्तव्यो दयया त्वया ॥

बाणः - तेन बाणः कात्तिकेयेन कीडति ।

कात्ति० - समुद्रज्वलपरिरणन्तपुरं भूतुस्तेहेतु
... ..

(भवत्याशोणितपुरं वितरति ।)

गौरी - गेह् एदं, सुभदं किदं । [गृहाणेदं सुभद्रं कृतम् ।]

शङ्करः - (वाणं प्रति)
... ..

बाणः—अप्येवस्त्वत्प्रसादेन अहं संज्ञरमुद्धति ।

मुद्धं साचे सुधीरेण बाहुकण्ठतर्गवितः ।

शङ्करः—(विहस्य) येन दत्तं तत्पतनं यदा ।

तदेवात्पन्तधोरं हि मुद्धं त्वं समवाप्नुयाः ॥

बाणः—पञ्चशतपुष्पा

शंकरः - तनयतुल्यभवनदाराधनेनाहं तुष्टः ।

बाणः - देव देव सर्वथा प्रसन्नोसि ।

शङ्करः - गौरि ! तून्मिदानीं गृहप्रतिगतो बाणः ।

गौरी—णाह ! सर्व्वं उब्धेअस्स वि अहिमदं पुरिस्सदीति ।

[नाथ ! सर्व्वमुद्धे गस्यापि अभियतं पूरयिष्यति ।]

बाणः—(सविमर्शस्मितं नेपथ्याभिमुखमुदीक्ष्य) कः कोऽयं ?

(प्रविश्य दीवारिकः)

दीवा०—किमर्थं ममाह्वानं करोति प्रभुरिति ?

बाणः - प्रवेशय कुम्भाण्डमभ्युपगम्यम् ।

दी० - तथा कृत्वा तिष्ठति ।

(ततः प्रविशति कुम्भाण्डः)

(गीत - ३)

मन्त्री - बाण महथा मोर बाण महथा ।

नयनुर नयदुष मोर महथा ॥

(उद्धर्षमवलोक्य) -

कहिअ दहिन

के बुझ कइसन होएत परिनाम ॥

कतए असुर कहाँ देव उपाय ।

अमृतक तुलना गरलने न जाय ॥

.....

रीत होइत जा असुरक अन्त ॥

(दीशारिको निष्क्रान्तः)

बाणः—(कुम्भाण्डमालिङ्ग्य)

... ..

... ..

... ..

... ..

कुम्भाण्डः—केन प्रकारेण ?

बाणः—कुम्भाण्ड ! वरेण ।

— राज्यं प्रलब्धं हरेः ।

स्वत्वं प्राप्य भयं मुदा तनु कुलेनाहं प्रभा किं सदा ।

निश्चङ्को विविधैः — — — — को वरः ।

प्रायो गर्वहृत्तो गतोऽपि कुमतिः शुम्भस्त नो पश्यति ॥

... ..

बाणः—(सभूभङ्गम्)

कुम्भाण्डः—बाणनृप ! को वरो विशेषेण लब्धः ?

बाणः—कार्तिकेशध्वजपतनेन महद्युद्धमिति वरः ।

कुम्भाण्डः—... ..

बाणः—आः ॥ कुम्भाण्ड ! बृह्माण्डकोटनं वाचा करोषि । स्वयलसममुदा-
व्वरा ।

कुम्भाण्डः—बाणनृप ! भवयार्थो न कृतः ।

बाणः—अरे रे देवदूत कुम्भाण्ड ! सुकल्पाणं कृतम् ।

कुम्भाण्डः—आम् बाणनृप ! आम् ।

बाणः—पश्य, पश्य,

ध्वजस्य पतनं जातं लब्धोऽद्वारो यतः ।

कुम्भाण्डः—(सर्वतो विलोड्य) शिव शिव ॥ केनोत्पातारम्भः ?

हा विगुणैः क्षयं यामो बाणभूष ! न चाप्यथा ।

बाणः—(सभूभङ्गम्) — — — —

... ..

कुम्भाण्डः—(बाणं प्रति)

सुरारिविधर्मतः कुलमुनेन वृद्ध्याञ्चता

निहस्य रिपवो रणे दधति यस्य राक्षसाश्रयम् ।

वदामि खलु कां व्यथां कुमतयः सदा दानवाः

विरुद्धरथमाश्रितः पुरमुदं न यास्यन्ति ते ॥

बाणः—आः ! प्रचण्ड कुम्भाण्ड ॥

कुम्भाण्डः—(स्वं प्रति)

वरारी राने - (४)

ध्वजक पतन हर पहि रण पाई । करय लागल नृप कुमति उपाई ।

... .. । न चेतय सबतनु न चेतय चौर ॥

पुन उठ पुन सुत पुन खस भूमि । भवन घोर बोल बोलय घूमि ॥

... ..

लोक दतने रतिवर गेल बाण । आनन्द शिवानन्द कवि भान ॥

(बाणनृपतिः सुप्तं तदवस्थं निजनिजस्थानमुपक्रान्तः तल्लंकेरिदा-
नीम्)

गोरीशङ्करस्य मूर्तिस्तिष्ठतः शिवहस्तये ।

अस्माकमेव शिवानन्द ताभ्यां राज्ये भविष्यति ॥

(ततो निष्क्रान्ताः सर्वे)

॥ इति प्रथमोऽङ्कः ॥

अथ द्वितीयोऽङ्कः

(ततः प्रविशतो गौरीशङ्करो गणाध्वः)

गौरी— (शङ्करं प्रति)

भक्तो मे बसते नाथ ! कुतुकार्थं नदीतटे ।
प्रस्थानं कुरु तत्रैव मम गृहीत्वा गणैः सह ॥

शङ्करः— स्वरथेन नदीतीरं प्राप्ता वयम् ।

पश्य नद्यां गणाः कीडां कुर्वन्ति रतिचिन्तिताम् ।
मुदाकुतिधरा नार्यां तेषां ते स्वैरव मत्समाः ॥

गौरी— तत्स्वरभङ्गं शिष्टं मे । (?)

शङ्करः— गौरि ! कथमावयोः कीडां द्रष्टुमागतैव सखीभ्यामुषा ?

(ततः प्रविशति रामा उषा च)

उषा— (सोदलसमावपुर्वं गायति)

राजविजरागे गीतसं० (५)

शतटीक तोर गौरि लय ग ।

बहुविधि बाजन गीत नाच धुनि गणे कएलाहे अनुरागे ॥

शंकर देविक रूप धरिय धरि ।

उषा तहूँ धाउलि सखि दुइ लय आवे संगे ॥

रामा— किञ्च,

देवी देवक केलि देखि कै उषा भेलि ।

... .. जग रत जे पहुँ अङ्क रह ठामा ॥

चित्र०— किञ्च,

बुद्धि देवि पुनि उषा इङ्गित सपने केओ देल [दाने] ।

[आनन्दे देवानन्द] कवि गाबथि दुर कय मन अभिमाने ॥

(उषा सखीभ्यां गौरीशङ्करो प्रणमति ।)

शङ्करः— (उषाप्रभृति)

गौरी— सुति ! शिष्टा सहि गौरि सुहं पेसिदध्वं ब्रह्मा—

... .. (?)

त्रि०— देव ! पसीद पसीद । [देव ! प्रसीद प्रसीद ।]

उषा—

या कान्तेन सह कीडां कुर्वते सैव पूजिता ।

मनोजजनितं शीखं हस्त माति ममावृक्षी ॥

रामा— (संस्कृतमाश्रित्य दृष्ट्वा) गौरि !

... .. वासङ्गमुपा तेनातिमोहिता ।

दृष्ट्वा कामस्य सा चेष्टां चक्रे गूढं रति घूर्णते ॥

चित्र०— (संस्कृतमाश्रित्य)

मुहु भ्रमति मुहु मूर्च्छा मुहुः संज्ञा मुहु वर्तिः ।

सखीहृदयबाधा हि हस्तास्मास्त्वपि दृश्यते ॥

गौरी— (संस्कृतमाश्रित्य) तथाहि,

उषां कामवतीं

... .. ना चयैः तामूचु जगदम्बिकाम् ।

तामूचे जगदम्बिकाधृतिमतीमेका समीपस्थिताम् ।

वैशाखे सितपक्षगा

... .. ममियं हि पश्यसि वरं स्वप्नेन त्वं स्वप्नियम् ॥

(इति परिणामती गौरीशङ्करो)

उषा— (साधु) —

... ..

सखी बलात्स्वप्नेन यो निशि रमते मयि तज्जीवं सकथं
रक्षयिष्यते ।

रामा-

(गुञ्जरी रागे) - (गीत-६)

... ..
 विफल होइत नहि गोरिक वानि ॥
 तेजह अधोमुखि मन अनुमानि ।
 तोर अभिमान ॥
 लिखल सलाटक न होअ बिलोप ।
 आवेँ हम हमने तेजह कोप ॥
 भनधि देवानन्द आनन्द
 ॥

रामा- सहि ! कीसस्थो होहि । [सखि ! विश्वस्ता भव ।]

(नेपथ्ये--

कृता गणः सह क्रीडा बीडासुस्मितसन्तप्तम् ।

... .. ॥

(इति नाट्येन गौरीशङ्करी निष्क्रान्ता)

उषा- (सगद्गदस्वरं संस्कृतमाश्रित्य)

सखी गौरीहरी प्राप्तौ स्वस्थानं तांटीतयात् ।

केलि कृत्वा सुखासीनी यामः स्वस्वगृहान्वयम् ॥

(इति तास्तया कुर्वन्ति ।)

रामा- (सञ्जु भङ्गम्) सहि ! सम्पत्तं पञ्चवरं । [सखि सम्प्राप्तं निज-
गृहम् ।]

चित्र- सहि ! सच्चं लब्धेजसहस्रं ... । [सखि ! सत्यमुद्देशस्य मूलं ...] ।

उषा- (रामा विलोका संस्कृतमाश्रित्य) पश्य,

सद्यो रश्मिं

कर्णे मे रश्मिं तनौ च रश्मि र भीतिः स्थिता मां पिबुः ।

भूमायां रश्मिं पटे च रश्मिं लोके

... .. वपिता निधि बलाद् देव्यं वहिः स्वप्नतः ॥

निज (गुञ्जरी रागे) (गीत-७)

गौरीशङ्कर सेवि अएलाहुँ । ॥
 से दशमुद्देशे उतछेपि कत भेल । रजइताएँ पदयुग बन्धन देल ॥
 रोम-हूरसे कत विकल परान । ॥
 कम्पहि अपझम्प अहोनिशि आव । वदन विकृति आव किछु ने सोहाव ।
 नयन नीर झर ॥
 आनन्दे देवानन्द कवि गाव । निज हिअ पाओल आवओ भाव ॥

किञ्च, (नट रागे प्रतिमठताले) (गीत-८)

सुन सुन सुन्दरि हिजो ॥
 वकायेँ वचने मने जे करिअ पाप । ऋषि कह ताहि न इहो अनुताप ॥
 [सखिसभे] उषा हललि बुझाए । गौरीक वर देल निफल ने जाए ॥
 आनन्दे देवानन्द कवि चिन्त । सखि से बुझाउलि सपनक [तस्त] ॥

उषा- (संस्कृतमाश्रित्य रामां प्रति)

सखि स्वप्नस्य वृत्तान्तः स्मर्यते चिन्तयते मुहुः ।

अहं जीवामि वनिते ! रवितस्करदर्शनात् ॥

रामा- सर्वं भद्रस्य कारणं एव हुविस्सदि । [सर्वं भद्रस्य कारणमेव भवि-
ष्यति ।]

उषा- (संस्कृतमाश्रित्य)

स्वं कुम्भाण्डमुता भव्या

... .. ॥

रामा - हूँ सहि उषा ! [हुँ सखि उषे !]

... ..

आहूयतां चित्रलेखा तया सर्वं भविष्यति ॥

१ - उद्देश्य, मित्र । २ - शरीरक शिथिलता से । ३ - वेह से ।

४ - दुःख । ५ - विषय ।

चित्र० - (तानुपसृत्य) सुदं, अह्वाणं पओअणं किं ?

[धृतम्, अस्माकं प्रयोजनं किम् ?]

रघु - शृणु, किञ्च -

(बराड़ी रागे) (गीत - ६)

ए सखि ए सखि देखह आए । अप ... ॥ध्रुवम्॥

सखे तनु धरषित^१ निशि मोर भेल । कओने पुरुष दहु संगम देल ॥

गुन शिल बंश^२ ... । ... सुनि प्रति मोहि आज ॥

तोहे कुशला सखि सबहिक काज । कर परपञ्च^३ अवे तेजिअ बेआज ॥

विनु ... । आनन्दे देवानन्द कवि भान ॥

चित्र० - सहि सखी उच्चेअ तरहरमूलम् । [सखि ! सर्वमुच्यते तरहरमूले ।]

रामा - (संस्कृतभाषित्य) - ... ।

... बाणसुरादृते ।

अङ्गणेषु निजोद्देशाम्मण्डलीं कुरुते मुहुः ॥

(ततः प्रविशति कुम्भाण्डः)

कुम्भा० - ... देवामुरः पानं कृत्वा देवमा सह

सुप्तो बाणानृपो राज्यस्थिर्यै, तज्जिज्ञासो करोमि ।

(ततः प्रविशति बाणः)

बाणः - सखे त्वरयैवोपिज्ञता निद्रा ।

कुम्भा० - (बाणानृपं प्रति) प्रभो ! दुर्नवारम्भं किञ्च करोमि ? प्रगे सुप्तो

भवान्यामिकैर्या - ... यस्यां - ... ।

चन्द्रः सिञ्चति संसृति हि परितः पीयूषयुक्तः करैः

भित्त्वा सन्तमसं मुदं नयति यो लोकान् सुलीलाकुलान् ।

तूर्णं ... ताराततिस्तेहतो

भव्या भास्ति घटाक्षयो जनकराष्ट्रा च सेयं निद्रा ॥

बाणः - कुम्भाण्ड ! ... ।

१ - मयित । २ - मुक्ति लगावह । ३ - लाय त्वाभि ।

कुम्भा० - बाणानृप ! मनः पच्छ पयाग्रे ... ।

चित्रलेखा तथैवोपा रामा नृत्यति नर्तकीः ।

... जयं विचिन्तय ॥

बाणः - आम्, सखे कुम्भाण्ड ! आम् । तदाश्चमनृत्यव्ययता तिष्ठत्येव ।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

इति द्वितीयोऽङ्कः

॥अथ तृतीयोऽङ्कः॥

(ततः प्रविशति चित्रलेखा)

चित्र० - ... ।

(ततः प्रविशति कञ्चुकी)

कञ्चु० - विञ्च, (राजविजयरामे) - (गीत - १०)

कञ्चुकि १ सञ्चहि देल परवेस ।

भीषन^१ नयन [धवल सभ केस] ॥

लगहुक लोक जाहि नहि सूझ ।

उचहु रवे^२ जे कहिनि^३ नहि बूझ ॥

विपरित तिलक लपेटलि [पाग] ।

[वैत हाथ] तन्हि की कहव भाग ॥

आनन्दे देवानन्द कवि गाव ।

राजसदन कीदहु परधाव ॥

किञ्च, अये बाणनगरमध्ययुत्तान्तजा वृद्धाः !

१ - स्थिर सँ । २ - भवानक । ३ - शब्दे ।

४ - कथन ।

(प्रविश्य वृद्धा)

वृद्धा— अज्ज ! वन्देमि । [आर्य ! वन्दे ।]

कञ्चु०— वन्दे ! कल्याणानां पात्रं भूषाः ।

वृद्धा— हा हृदस्मि । एसा दसा तादस्स । [हा हृतास्मि ! एसा दसा तातस्स ?]

कञ्चु०— पश्य पुत्रि !

केशा मे धवलन्ति घण्टितघृता भ्रमन्ति गण्डस्थियो ।

घोरस्त्यक्षि-रजो कलेवरचया शुष्कातिशुष्काकृतिः ।

वाप्यश्रुताः खलु चचरन्ति रदना हीनस्ति खिन्नादशा,

केनाहं करयै नृपस्य सततं सेवामर्तद्विधितः ॥

पुत्रि ! बाणनृपान्त-पुरवृत्तास्तं कथय ।

वृद्धा— वाङ्मुखाय गान्धर्वं परिणयो हृदिसदिति ।

[वाङ्मनः उपाया गान्धर्वं परिणयं भविष्यति ।]

कञ्चु०— नैषा कथा पुत्रि ! वाच्या ।

वृद्धा— दूरदेशादेता कथा । [दूरदेशादेता कथा ।]

कञ्चु०— गोप्यैवास्माभिः बाणनृपतिभिर्या । एहि तदुपास्तनगरं प्रविशाम ।

(इति निष्क्रान्ती)

॥ विष्कम्भकः ॥

(ततः प्रविशतो चित्रलेखा-रामे)

चित्र०— सहि ! बाणस्त पुत्ति वेत्तिदुं ... [सिख ! बाणस्य

पुत्रीं प्रेषयितुं ...]

(ततः प्रविशति उपा)

उपा— (संस्कृतमाश्रित्य)

रतिचौरो मया पूर्वं प्राप्तः स्वस्तेन यो निशि ।

सख्यौ ! तेन विना ...

चित्र०— (उपादशां निरूप्य) हा हृदस्मि । ता एका कथा नाण्या । (इति रोदिति) । [हा हृतास्मि ! सा एका कथा, नाण्या ।]

रामा—

(वराही राने)- (गीत—१६)

लाथ करह जनु, करह उपाए ।

उपाएँ वसन^१ बाँधल विष आए ॥ ध्रु० ॥कहुखन अनल^२ धसए धनि जाए ।

कहुखन धरणी मुसुछि लोटाए ॥

सपन पुरुष पहिले अवधारि ।

लय पट विभुवन लिखह विचारि ॥

सबे गवतह चिन्हसि तोहें नारि ।

अपने करनि तोहे लाग गोहारि ॥

ऐतिरिक् वेदन तिरि निरखए जान ।

आनन्दे देवानन्दकवि भान ॥

चित्र०— (मूर्च्छां विभाव्य, संस्कृतमाश्रित्य)

यैषां नामानि रूपानि त्रैलोक्ये प्रथितानि च ।

एतानि यानि जानामि नाहं सखि विशेषतः ॥

रामा— (उपाया नाडीं निरूप्य संस्कृतमाश्रित्य)

कदाचिद् बलते नाडी कदाचित् स्थिरतां गता ।

एतस्मिन्नाज्ञेतास्या जायते शेषलक्षणम् ॥

उपा— (चित्रलेखां प्रति संस्कृतमाश्रित्य)

किं स्त्रीलं किमथो कुलं किमु वयः किञ्चाम तस्य स्फुटं

के नीवृत्तुमतेस्तदीयभवनं क्यास्ते त्रिलोक्यां ततः ।

दैव्येनात्र भणामि यस्य सकलां संस्थां वयं प्रस्तुतां

स्वप्ने यो रतितत्करः सखि ! मया दृष्टः स कः शोभनः ॥

रामा— (संस्कृतमाश्रित्य)

अञ्जलिं बहुशो वद्ध्वा करोमि सखि गोचरम् ।

उपा मरणसंप्राप्तां पत्रं लिखामि सत्वरम् ॥

१— वस्त्र २— आगि । ३— स्त्रीक वेदना भिद्ये वृत्ति सकल ।

चित्र- (दीर्घमुष्णञ्च निःश्वस्य) सहि ! व हि वल मुज्जे ईरिसो आआसो ।
[सहि ! कुत्र खलु मे ईदंश आयासः ?]

रामा - (उषामुस्थाप्य सगदगदं साधु संस्कृतमाश्रित्य)
चित्रपटं सखि ! तूणी लिखसि लिखस्येकचित्तेन ।
पतति त्वदीयचरणे संपाते सहचरी नित्यम् ॥

चित्र- (पीडां नाटयति ।) साह ! अहं पि देशोवदशा, जेण ईरिमे आआसे
भवदी मं गियुञ्जीअदि, सं
[सखि ! अहमपि तेनोपकृता, येन ईदंशे आयासे भवती मां गियुनत्ति।]

रामा - (चित्रलेखामालिङ्ग्य) साह ! अणुगहं कुरु, दिहं कुरु ।
[सखि ! अनुग्रहं कुरु । दृढं कुरु ।]

चित्र- (अङ्गुष्ठेन लिखति)
(आसावरी रामे)-(गीत सं०-१२)

वामकरे धनि पत्र लए कहूँ, बेसलि जह्वा जोरि ।
सबहूँ सँ दिठि दुहु निवारिएँ रीति दुर कय भोरि ॥
अनेक वरनिक पासँ धए कहूँ, चित्रलेखा नारि ।
एकचित भए, साध नत कए, भुवन सबे अवधारि ॥
दखित अंगुष्ठ तर- [जनी] निअ, आगु लेखनि लाए ।
आठ दिशपति भति निरूपिए, ध्याने धृति धिति पाए ॥

(दुनमूर्च्छां विभाव्य रामां प्रति) सहि ! दोआरवदिए जादअकुल-
णामे उअन्तिवदं । [सखि ! द्वारवस्था यादवकुलनाम उपस्थितम् ।]

रामा - (चित्रलेखां प्रति) सहि ! पणोवि हिदअ विसीदे अङ्गाणं । [सखि !
पुनरपि हृदयं विपीदते अस्माकम् ।]

चित्र- उषा-

जकर जे जहाँ जइसन आकृति, लिखय ताहि अनुरूप ।

पुछह जनु किछु तासु तुलना, मुमुक्षु श्नाकक भूप ॥

१ - दृष्टि हटाए । २ - साधारण रीति हटाए सूक्ष्म दृष्टिए । ३ - कुन्धी,
तुलिका । ४ - विचारि । ५ - स्वर्गक राजा इन्द्रो मुग्ध छनि ।

आनन्द देवानन्द गाबए, पुरथु ऊषा आस ।

सएह सबतहँ अधिक चौदिस, चित्रपट जसु पास ॥

(निरूप्य, किञ्च संस्कृतमाश्रित्य)-

दृष्टिं चित्राख्यरत्नं तपति गुणयुता नामपाणी विषय
तन्मूर्तं सर्वगम्भी मृदुरथ तनुने वनिकामस्य रूपा ।

तर्जन्मध्यगुष्ठेने कलकतिकुशला तूलिकामन्यपाणे-

रेतत् सयोज्य जंघां रहसि-धृतिनता चित्रलेखा लिलेख ॥

(नेपथ्येऽप्रविष्टजनो वाणनृपप्रस्थापितो-“तूनमुपाकन्यादर्शनेनुरागं ना” ।)

रामा - आअच्छदु सो जणो तदिति तदा निष्क्रान्ता जनः । [आगच्छतु
स जनः]

उषा - (दूरतो दृष्ट्वा सभयकीतुकम्) आदिसह । [आदिसति ।]

(प्रविश्य वाणनृपः)

वाणः - पुत्रि ! कथमुद्विग्ना त्वमसि ?

उषा - (प्रणम्य) ताद ! न कोवि उद्देशसंधारणं । [तात ! न किम-
प्युद्देशस्य कारणम् ।]

वाणः - पुत्रि यथासुखं स्थीयताम् ।

उषा - तथा किं ताद । [तथा क्वं तात ।]

वाणः - (अन्यतो गत्वा) क्व कुम्भाण्डमन्त्री ?

कुम्भाण्डः - जयति जयति वाणभूपा । (सभयकीतुकम्) महाराज किमर्थम्-
स्मदाह्वानम् ?

वाणः - कुम्भाण्ड ! तूनमस्माकं महाह्वावेशः ।

कुम्भाण्डः - वाण ! कुसुष्टि दूरीकृ ।

वाणः - आः पाप ! पुरुषं न जानासि किमपि ।

कुम्भाण्डः - (सव्यथम्) कुमतिरसि वाणनृपते । केवामपि नो भवान् मित्रम् ।

त्वज चञ्चलताम् । सुयो नितान्तनाशाय ते गर्वः ।

वाणः - आः पाप ! शृणु किमपि,

१ - सम सँ ।

इन्द्रादयो मम अस्ताः स्वात्मसंगोपनस्थिताः ।

परे के शक्ति भुक्ते ये मे दृक्पथदर्शिताः ॥

कुम्भाण्डः—(सक्रीडम्) हा हरीस्मि ! कोपपरिणति भविता ।

बाणः—(कुम्भाण्डं हस्ताहस्तिकया गृहीत्वा विधने स्थितः) ।

चित्र० (संस्कृतमाश्रित्य)

विजने तिष्ठतो दूरे बाणकुम्भाण्डमस्मिणी ।

सख्यौ चित्रपटं पूर्णं सर्वं परिचिगोषु मे ॥

रामा - परिणमनूपुरं सहि मेविह मेविह । [परिणमनूपुरं सखि, गृहाण, गृहाण ।]

उषा - (चित्रलेखां विभाव्य, कम्पितहस्तेन चित्रपटं गृहीत्वा) सहि, सखलं चित्रपटं दिष्टुं । [सखि, सखलं चित्रपटं दृष्टम् ।]

चित्र० - सहि ! कथेहि, को

उषा - (चित्रपटं निरूप्य साक्षोप्य) एसो भुवनभवो ! [एष भुवनभवः ।]

चित्र० - (मुच्छिता पतति) ।

उषा - (चित्रलेखां हस्ताहस्तिकया गृहीत्वा) सहि ! उअणिहिदं वस्तु । [सखि उपनिहितं वस्तु ।]

चित्र० - सहि एसा कथा न हुविहसिदिति । सो जणो जलमज्जणअरवासी । [सखि एसा कथा न भविष्यति । स जनो जलमध्यतगरवासी ।]

उषा - (राजविजय राजे) - [गीत सं०-१३]

अरे जाहू १दोआरवात आजे, तेथि लाजे,
हित भए चिन्तह काजे ॥

पट देखि उड़ल गेआने, अवधाने,
अनिदध पति देह दाने ॥

(पुनस्तर्जस्या दर्शयति) -

मने तोहि १गोचर जओं पुनु, किछु सुनु,
मोर अपराध जनु गुनु ॥

*दखिन समिर भेल बामे, *परिनामे,

*हनए मदन मोहि ठामे ॥

(रामामालिङ्गम्) -

मुहछिअ *रविशशि देखी, *अवशेखी,

नित दिन होअ विशेषी ॥

*अनल चानन बिन्दु भेला, विधि देला,

तेहि कलप पड़ि गेला ॥

देवानन्द कवि भासे, पुष्ट आसे,

न होअह किमहु उदासे ॥

चित्र० - (उषां निर्बन्ध) रुहि ! धराए विवरे एव वस्तु णो हुविहसिदिति । [सखि धरायां विवरे एतत् वस्तु सो भविष्यति ।]

रामा - (सरोसाञ्जम्) सहि ! खणमत्तेण दे आआयाओ सो जणो आअमि-
हसदि । [सखि क्षणमात्रेण ते आयासात् स जन आगमिष्यति ।]

उषा - (संस्कृतमाश्रित्य)

अञ्जलिपुटकं सूदं नि तत्कृत्वा भूमिसंलग्नम् ।

हारावतिगमनार्थं मुचिक्तेषां सखी वन्दे ॥

चित्र० - सहि रामे, कि भणामि, तत्प गगन वस्तु दाणि जुत्तं । अनुगामा
सहि गरणं पत्ता । [सखि रामे, कि भणामि, तत्र गमनं खलु
द्वयानी युक्तम् । अनुगामं सखी गरणं प्राप्ता ।]

उषा - पत्थाणसख समओ सहोए उअत्थिदो । [प्रस्थावस्थ समजः सख्या
अपस्थिताः ।]

रामा - अञ्चरिअ, अञ्चरिअ [अञ्चर्यमारचयम् ।]

कुम्भाण्डः - अन्तःपुरवर्तावन्तये स्थितोस्मि ।

बाणः - आम्, मन्त्रिराज ! आम् ।

कुम्भाण्डः - (सपरिताप परितो विलोचय) बाणनृपो न महत्तनपरिपालकः ।

बाणः - कुम्भाण्ड ! एहि, निजनिजभवनमननिदानीमुचितम् ।

(उभौ तथा कुरुतः ।)

उभौ - (संस्कृतमाश्रित्य सविस्मित नेपथ्याभिमुखमवलोक्य)
वान्ति-स्वस्त्वदने विधाय बलिता सा चित्रलेखा तदा
दृष्टुं द्वारवतीमुपेत्य मुञ्चति या योगविज्ञावलात् ।
प्रच्छिन्नेस्तनुकं ग्रहीतुमपरं बाणात्मजाया मुदे
यत्कार्यं घटवत्सहो श्रियसखी तत्किं पराः कुर्वते ॥

किञ्च, " ।

रामा—(संस्कृतमाश्रित्य)

यत्तमस्मिन्परवर्त्ते प्रेरिता चित्रलेखा
बहुपरिचयवेत्री चिन्तया व्यग्ररूपा ।
त्रिभुवनकमनीया द्वारकामाप्रतस्थे-
स्मरति न हितकरी प्रीतये क्वानि बाधाम् ॥
(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

॥ इति पटलिखननिरूपणं नाम तृतीयोऽङ्कः ॥

अथ चतुर्थोऽङ्कः

(ततः प्रविशति कुम्भाण्डः मन्त्री)

कुम्भाण्ड - (सर्वतो विलोक्य) कियस्ति दिगन्तहो नृपदर्शनं विना गतानि ।
क्षमणशालातः स एव समागतोऽयम् ।

(प्रविश्य बाणनृपः)

बाणा—(कुम्भाण्डं दृष्ट्वा सोद्वेगं) कुम्भाण्ड ! सप्तमसीचे चित्ता भिक्षा कथा
प्रस्तूयते ।

कुम्भाण्ड—बाणनृप ! नोद्वेगस्य सा ।

बाणः—कुम्भाण्ड ! मृगङ्गादिद्वन्द्वित्वात् किमिति ?

कुम्भाण्ड—जय जय बाणनृप ! जय,

कीमारक्षतयुद्धं तनया ते विस्तरं कुरुते ।

श्रुतिगामी ध्वनिरस्मादन्तःपुरचञ्चला लोकाः ॥

बाणः—(कुम्भाण्डं प्रति) इतो दक्षिणकोणे निःसृता चित्रलेखा हयवेगेन क्व
प्रस्थिता ?

कुम्भाण्ड—(बाणनृपं प्रति) दारीकषीं पुंस्ति न युक्ता ।

बाणः—मन्त्रिराज ! नूनं प्राप्ताबोधः ।

(ततः प्रविशति पथि चित्रलेखा)

चित्र—(द्वारकानिकटगमनवेगमगस्यो दर्शयित्वा चैतन्यं प्रति)

नो मे कार्यं भविता भारवगुणिना विना तेना ।

स्मरणं तस्य विषयं तनुदेवस्त्वामसीं धियाम् ॥

(ततः प्रविशति लोभजलाधमर्षणकर्ता नारदः)

(राजविशयरागे) [गीतसं० १४]

हरिक भवती मोहं मुनिवर भेस ।

संवत्सह संवहिक हरिश्च कलेश ॥ अ० ॥

खने अवधमर्षण तीर्थक जले ।

खने कीतुक फिरि आवखी भवने ॥

घरे घरे कन्दलः जारेथो गाम ।

जनम धयल विधि नारद नाम ॥

खनहि पिरित तोरइत गहि लाज ।

खने खनी चिन्तिअ देवक काज ॥

आनन्दे देवानन्द कवि गाव ।

कमहि वेकत होएत मोर सोभाव ॥

चित्रक, मुनिभिः पूर्वं चर्चा कृता तपस्यापरिपाकाः ।
इति लज्जितोऽस्मि दत्तं तस्यै तामिदंदा कुर्वते ॥
कथा सन्ध्यावन्दनतोऽपानच्युतिं मे जाता ।
धिव् कष्ट सप्तधाता सा ... ॥

चित्र०— (क्षणभङ्गपुर मुनिवरमुपसृत्य) ताद ! वन्देमि । [तात
वन्दे ।]

नारदः— आश्चर्यमाश्चर्यम् !! एषा चित्रलेखा कथमत्र ? शुभाशीर्दता भव ।

चित्र०— (मञ्जुगङ्गा संस्कृतमाश्रित्य)

वाल्वावधि सशामध्ये नव विष्णोः तनुषु तदा ।

स्व कर्माक्षिप्रदानेन तात ! मे व्यथते-भयः ॥

नारदः— पुत्रि ! सत्कृतेणाश्रितो दत्ताः ।

चित्र०— (मुनिं प्रति) ताद ! कसलं दाणि तुज्ज एसादेन अहाणं शब्दं ।
[तात ! कालमिदानीं तव प्रसादेन अस्माकं सर्वम् ।]

नारदः— आम् पुत्रि ! आम् । क्षणं ध्यात्वा) शृणु,

कल्याणं मे तीर्थं तीर्थं जातः कम्पवज्जः कर्णे ।

बाणे भूपे का वा वार्ता सेधं काले ! द्वाप्या तूर्णम् ॥

चित्र०— (मुनिं दिव्यं) ताद ! होरिए वरेण तस्स पुत्ताए किम्पि तदिति
(रोदिति) [तात ! गीर्वा धरेण तस्य पुज्याः किमपि तत् ।]

नारदः— (सहर्षं) दयस्य पुत्रि ! समदग्दस्वरम् । गीर्वाः सुपुस्तवरो नात्यन्ता
क्रियते प्रकारः ।

चित्र०— ताद ! अन्धपरिअ अन्धरिअ !! तुज्ज अणुभवादो सत्त्वं [तात !
आश्चर्यमाश्चर्यम् !! तवानुभवान् सत्यम् ।]

(अञ्जलिं वद्ध्वा अस्तावरी रामे)— [गीतसं०— १२]

मेहे सहचरि ॥ ध्रु ॥

सखे मुने भेलि सरि ? , प्रान्तक दोसरि,

परिरम्भ सौ नहि तेजलि हरि हरि ॥

आये न होअए हेरि, ताहेरि मुख गिरि,

पले पले धनि गहि मुखए बेरि बेरि ॥

सपन देखिन्ह गीरि, बर दए मन भरि,

तहिलन सज्जो भरे भए गेलि दूबरि ॥

तुनु मुनि एं परि, कि करति सुन्दरि,

देवानन्द कवि गावए आगु सरि ॥

नारदः— (विचिन्त्य) मुदङ्गादिष्वनि श्रुत्वा सखीष्वो तरिनीसये ।

गीरीहरसखीङ्गां द्रष्टुं बाणमुता यता ॥

(करेण करं प्रोन्मूय स्थितः) ।

चित्र०— (दीर्घमुष्णञ्च निःश्वस्य, संस्कृतमाश्रित्य)

मम लिखितचित्रपटतो वाणाऽमजया तदा सख्या ।

अनिरुद्धगुरोरिका तर्जया दक्षिता रभासे ॥

नारदः— (क्षणं ध्यात्वा) पुत्रि ! कष्टमुपानिचङ्करीकयम् ।

चित्र०— (मुनिं बार बारं श्रव्यं) ताद ! सा कथा केन उवाएण ?
[तात ! सा कथा केतोपायेन ?]

नारदः— (विभाव्य) चित्रलेखे ! द्वारकानध्यायाः पुरवासी प्राणुस्मिस्तस्य न
ताससी विदा विना ।

चित्र०— (मुनिपादद्वयोपरि शिरो श्रुत्वा) ताद ! सा दे किवदिआ । [तात !
सा ते कृपास्थिता ।]

नारदः— तेन किम् ?

चित्र०— विज्जाए दणेष र... "हुये भव । [विद्यायां दानेन ...
भवान् ।]

नारदः— आम्, पुत्रि ! आम् ।

चित्र०— (मुनिं प्रणम्य, नटश्री रामे) [गीत— १६]

करयुग जोरि मुनि विममजो आए ।

सख काँ मङ्गल तोहहिं उपाए ॥

जकरे बले तोहें सबतही जाह ।
जाहि तह संगकी होअ उछाह ॥
जेपर परमुखें हो अगम नाभे ।
से तागवि विद्या देह दाने ॥
आनन्दे देवानन्द कवि चिन्त ।
जानहु तकर तोहहि पण सन्त ॥

नारदः—(सविगर्भेण) पुत्रि चित्रलेले ! शताग्रहेण तां एवामि । परकर्णस्तां यथा सा न भवति ।

चित्र०—(सपुलकम्) ताद ! सर्वथा । [तात ! सर्वथा ।]

नारदः (हस्ताहस्तिकया तामस्यै इवाति ।)

चित्र०—ओ महाभाअ ! लडा सा । [ओ महाभाग ! लडा सा ।]

नारदः—(सर्वतो विलोक्य) पुत्रि ! बाणानिश्चयो बुद्धे गम स्मरणं विधेयम् ।

चित्र०—(प्रणम्य) ताद ! लब्धधा लब्धधा । [तात ! सर्वथा सर्वथा ।]

नारदः—आश्चर्यभाश्चर्यम् ।

गृहीत्वा तामसीं विद्यां क्षिप्रं मम कराग्रियम् ।

अनिच्छस्य भवनं प्राप दण्डद्वयेन सा ।

कथं गता भवती ।

चित्र०—उअविशदु भवं । [उपविशतु भवान् ।]

(नारदः सधियर्षी तामसीं विद्यां दत्त्वा निष्क्रान्तो द्वारकासन्निधानात् ।)

(नेपथ्ये मुदङ्गध्वनिः—

गृहीत्वा तामसीं विद्यां सहसा चित्रलेखा ।

अनिच्छतो हृतस्तूर्णमहो ! रत्नीचरितं महत् ॥)

(ततः प्रविशति कुम्भाण्डः, बाणमवलोक्य स्थितो दूरेण)

बाणः—(कुम्भाण्डं प्रति) सर्वतः सगर्वमहो दुष्प्रवेशानगरे स्थितोऽस्मि । उपा-
रामे क्व तिष्ठतः ?

कुम्भा०—बाणान् ! पश्य, भटित्यागते ते ।

(ततः प्रविशति उपा रामा च)

१ - राम ठाम । २ - उरसाह । ३ - तो टा रहस्य जनेत छह ।

उपा - ताद ! वन्देमि । [तात ! वन्दे ।]

रामा - सहाय ! मएवि पणामो तुज्जम किदो । [महाभाअ ! मयापि प्रणा-
मस्तव कृतः ।]

बाणः - उणे ! तूर्णमुपयन्न सखी नित्यं कथिता । (?)

(एकत्र गमनगमने मयाकृतमखीविद्योन्मोक्तं प्राप्य अनिच्छतः ।)

अनिच्छः—(चित्रलेखामग्रतो दृष्ट्वा प्रणम्य) कुतस्त्वं चित्रलेखे ! मां नीत्वा
गच्छसि ?

चित्र०—(अनिच्छं प्रत्याशीःपूर्वकं संस्कृतमाश्रित्य)

सख्या बाणस्य मुतया प्रेषिता द्वारकामहम् ।

स्यै स्वप्नेन तया दृष्टस्तस्याः स्वामी भव प्रभो ॥

अनि०—(मूर्च्छां कृत्योत्थाय) चित्रलेखे ! सा मयापि स्वप्ने दृष्टा । तदेवञ्चि
भरणप्राप्तोऽस्मि ।

चित्र०—(अनिच्छमुपसृत्य) ओ महाभाअ ! तुम्ह संगमे हि सा जिविज्जइ ।
[ओ महाभाग ! तव संगमे हि सा जीविष्यति ।]

अनि०—(गोचरेण चित्रलेखां निर्वप्य) त्वं तथा विना ममापि भरणं भावि ।
चित्रलेखे ! मां शोणितपुरं नय ।

चित्र०—(सानन्दं) ओ महाभाअ ! जाअअणत्थण ! शोणितपुरं लद्धम् ।
[ओ महाभाग ! याअवनन्दत ! शोणितपुरं लद्धम् ।]

अनि०—(साश्चर्यम्) आम्, चित्रलेखे ! आम् ! तस्याः पूर्वं मां नीत्वा
समागतसि । नूनमीदृश्याम्—

(छन्दः—)

सुरसिन्धुवेरपुरी हरेरियमम्बुधिप्रतिसङ्गता ।

बलकृष्णगदकाशानिच्छ-सुमन्दसज्जनपूजिता ॥

पुरहृत-पावक-कालकौणपपालिवक्षहरथिता ।

मुनि-किन्नरामरसिद्धयादवपूत-सन्तत-चिन्तिता ॥

मणिपूरविद्रुमहोरहारसुवर्णसंहतिमण्डिता ।

नवपुष्पचन्दनकुङ्कुमागुरुधूपदीपविराजिता ॥

पनसादि-कामन-नागराजि-सुगैकगोमहिषीतटा ।
निधिपूरपूरितमेखला सुवतीविजृम्भितसत्पटा ॥
किमहं वदामि कथामिसामिह याहि सर्वेनमस्कृता ।
तनुते बुधेषु मुदं सदा कुतुकेन संस्कविर्णिता ॥

चित्र०—(अनिरुद्धः निरुद्धः संस्कृताश्रितः)

मम लिखितचित्रपटके सा हि भवन्तं गुरु दृष्ट्वा ।
जीवति ऐन सहस्ररी खलानिरुद्ध ! त्वरां कृत्वा ॥

अनि०—आम्, चित्रलेख ! आम् ।

चित्र०—(तामसीविद्यया तमाच्छास प्रस्थानं कृत्वा) कागजन्दन ! लोणितपुर-
मुपलब्धम् ।

अनि०—(आत्मगतं प्रति) विचारश्चः समागतोऽस्मि अन्ततः ।

बाणः—(विलोक्य) सन्धिराज ! सा तनवा कुतः ?

कुम्भा०—बाणनृप ! सप्तमधवलगृहे ।

रामा—(उपां प्रति) सहि ! कावि कहां दोआरबदीए मन्दिहिदा ।

[सखि ! कापि कथा द्वारवत्याः सन्निहिता ।]

उपा—(रामासालिङ्ग्य) सहि ! उधैअं परिहरिअ का कथा ?

[सखि ! वद्धेयं परिहृत्य का कथा ?]

रामा—सहि ! कामनन्दनो आगदो दीसइ । विरहवेजणा दे गदा ।

[सखि ! कामनन्दन आगतो दृश्यते । विरहवेजना ते गता ।]

उपा—सहि ! हिअअं पुल्लपत्ता

[सखि ! हृदयं मुलकप्राप्तं —]

(एकत्र बाणः)

बाणः—कुम्भाउडमन्त्रिन् ! नूनमेव हि सुखस्थलं बाव ।

(हृति निष्कातो)

(प्रवेशकः) ॥

(नेदधे—ओ सो बाणाशुरपरिवारकाः! देवासनं देवासनम्, आवमनीं
यमाचमनीयं, भवतां सुचरणी निधाय प्रविष्टोऽस्मि ।)

(ततः प्रविशत्यनिरुद्धः)

अनि०—(ऊर्ध्वमवलोक्य)

बाणाशुरगृहस्थान्ते स्वजः निशामयत्यहो ।

नारायणादिकृपया दुःखबन्धादक्षी सुखी ॥

(पुनर्नेदधे—)

आनन्दगोविन्दं कार्यमनिरुद्धस्य सन्ततम् ।

येन रागेऽसुरस्वाग्रे कथा न प्रस्तुता भवेत् ॥)

(ततः प्रविशति चित्रलेखा)

चित्र०—(सखीद्वयमालिङ्ग्य साश्रु सगद्गदम्) अणेअदिनेहि सहि ! तुम्हाणं
दसणं जाई । [अनेकदिनैः सखि ! ते दशनं जातम् ।]

उपा—अच्छरिअं अच्छरिअं । [आदत्तमयाश्चर्यम् ।]

चित्र०—सहि ! समुद्रमञ्ज-विभीलिदाए जअरिए एसो कामनन्दनो अअनिदो
[सखि ! समुद्रमञ्जविभीलिदाया दग्धा एष कामनन्दन उद्यतोः ।]

उपा—(साश्चर्यम्) —

(छन्द—१)

स्वेदबिन्दव पदिअ धेदिअ बग्हाणा जह भावई ।

ठाम ठामे संपुण्ण सुन्दर बाजणा जह बाजई ॥

वन्दिलोअ करन्ति बीदिअ भारती जह दीसई ।

रत्तिशेवे पदिए सामध पावणा जह रज्जई ॥

सप्ततन्त्रि वराअ तुम्हुस सारंगी जह भावई ।

रितुराग छत्तिस रागिनी, गणना सदा जह भावई ॥

रामा—(उपसृत्य—)

[छन्द—४]

आठ भाव करीए अंगन किन्नरा जह वाचई ।

नारि जुत्तव तुलीए लच्छिमि रूपही जह सोहई ॥

लोअरासि अपुव्व केसओ सारिसे जह सोहई ।

भक्षमान अनेक फिरिए गवई जह रावई ॥

दीश दीश विदग्धता अभिमानिका जह जारई ।
सबकाल विसेवि बुद्धओ जीवना जह जावई ॥
रोअ नाम गराम लेसओ काहु नो जह दीसई ।
भीति सत्तुलिका अदूरहि दूरही जह चलसई ॥
अम्बुरासि संपुण सुन्दर मेहला जह सूनई ।
एक नारि विचारि देखहु ताहि से पुनि आवई ॥

चित्र०—सहि ! एसो मे साहसो । [सखि ! एप मे साहसः ।]
अनि०—ओम्, चित्रलेखे ! आम् ।

रामा—(चित्रलेखामालिङ्ग्य) सहि अम्ह घरं एवु भवदी ।
[सखि ! अस्मद्गृहमेवु भवती ।]

चित्र०—(सहर्षं संस्कृतमाश्रित्य)—

फलता तामसी विद्या सिद्धा मे कार्यसंततिः ।
प्राप्तुमि वणिक्तनयां प्राप्तः सखि ! परं मिथः ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

॥इति चतुर्थोऽङ्कः समाप्तः ॥

अथ पञ्चमोऽङ्कः

(ततः प्रविशत्यनिरुद्धः । किञ्च असावरीरामे) ... [गीत- १०]

ए सजनिआ ! अनिरुधे कह परवेसे ।

द्वारवती सञ्जो नभपथे अवतरि, नारिक धए कहूँ भेसे ॥

पुनिम चान जसु सुखरुचि हित भेलि, तसु तूलना नहि जाने ।
भोरा मन अइसन हपहि ओ जाने, कतक सदिस परमाने ॥
अनेक जतने धृति दए दए सिरिजल, जे विधि त्रिभुवन धीरे ।
जाहि देखि सुखछि सुखछि पर तिरिगन, न चेतय पाबए चीरे ॥
आनन्दे देवानन्द कवि गाबए, सुमरि सुमरि परथावे ।
अनेक जनम तप ऊपहि परिणत, अनिरुध ब्रह्म भावे ॥

अनि०—(आश्चर्यतम्)

पौत्रोऽहं पुरुषोत्तमस्य विदितः प्रबृम्भन्मृतुः कृती
निर्यं यावदभूषणं गुंरुणः संवेष्टितः सर्वतः ।
एका स्त्री नयति स्म शोणितपुरं मां द्वारकामध्यतो
द्वारि द्वारि गणे स्थिते किमपि कन्दे अपि वंशसीम् ॥
(उदस्य) अहमहो ! चित्रलेखादर्शनोत्प्रेक्षोऽस्मि ।

(प्रविश्य चित्रलेखा)

चित्र०—(अनिरुद्धं प्रति)स्वप्नकारणायो भो जादअणभदण ! एसा दे अवस्था
सहि विना । [स्वप्नकारणात् भो यावदवन्दन ! एसा ते अवस्था
सखी विना ।]

(अनिरुद्धः स्वप्नस्मरणं विभाव्य, चित्रलेखा करजलैरनिरुद्धमुखं प्रक्षाल्य)

अनिरुद्धः—(तां विलोक्य) यया स्वप्नेताहं दृष्टो, या मया तेन दृष्टाः सा कदा
मिलिष्यति, तदभिसंज्ञा ।

(ततः प्रविशति उपा रामा च)

उपा—(चिरमिलितां चित्रलेखामालिङ्ग्य) सहि ! अणेअविणेहि तुम्ह दंसण
[अनेकदिनेः तव दर्शनम् ।]

रामा—(चित्रलेखा पुनः कुमेणालिङ्ग्य) सहि ! दे विप्लम्भेण ईरिसी अव-
स्था । [सखि ! ते विप्लम्भेण ईदृशी अवस्था ।] (इति रोदिति) ।

चित्र०—(उपामनिरुद्धपार्श्वे नीत्वा) भो महाभाग ! एसा सही दे जाआ ।
[भो महाभाग एसा सखी ते जाता ।]

अनि०—सतीर्षयिकमाहो लब्धः --- --- -- (?)

(गीत—१६)

रामा - भो जादवगणदण ! वन्देनि । [भो यादवनन्दन ! वन्दे ।]

अनि० - रामे ! शुभाशिषो वरताः ।

उषा - (अतिस्वद्वन्दनं विभाव्य चित्रलेखां प्रति) सहि ! तुज्जक प्यसादेण
एसो विद्धो, दोआरवदी कथेहि सव्वं । [सखि ! तव प्रसादेन एष
दृष्टः । द्वारवती कथय सर्वम् ।]

चित्र० - (उषां प्रति असावरीरागे) (गीत—१७)

भेलहुँ दोआरिका तेजि बेआजा । अपरब देखल सबकाँ साज ॥
तहाँ तिरि तरुण अनेक सानन्द । घरे घरे ऊगल पुनिमक चन्द ॥
लघु लघु गति गोपिए निअ भेस । सतमा सौध कएल परवेस ॥
पथ अपरब विद्या मुनि देल । तेँ तनु सबकाहुँ लखिए ने भेल ॥
आनन्द देवानन्द कवि बानि । गगने जनि निधि भेराउलि आनि ॥

उषा—(चित्रलेखामुपसृत्य) सहि, गेहं पेक्खिअ, तादस्स भोदस्सि । [सखि !
गेहं प्रेक्षस्व, तातस्य भोदस्सि ।]

चित्र०—(उषां प्रति संस्कृतमाश्रित्य)

का चिन्ता बाणनृपते गीरीवरविभावता ।

अतिस्वधस्त्वया प्राप्तः सखिसङ्गोपशेखलः ॥

रामा - (साधेयम्) सहि ! तवायि तस्स सङ्गोवणं करणिज्जं । [सखि ! तवा-
यि तस्य संगोपनं करणीयम् ।]

उषा—सत्त्वं मन्तिपुत्ती सही भणदि । [सत्यं मन्त्रिपुत्री सखी भणति ।]

अनि० - (सहर्षम्) चित्रलेखे । कियन्ति दिनानि प्रेयस्याः सङ्गमैरनुभूतात्मपि दूरे
स्थितामैनां दीप्येनावानय ।

चित्र० - (सर्वेचित्यम्) सहि ! मज्झु सव्वं कथिदं । [सखि ! मां प्रतिसर्वं कथितम् ।]

अनि० - चित्रलेखे कथय ।

रामा - (उषां प्रति) सहि ! गाढं हिअअं करणिज्जं । [सखि ! गाढमिव हृदयं
करणीयम् ।]

चित्र० - (अतिस्वममलोक्य वराही राने)

हे नायक ! सुन्दरि अभिसाररीती १ ।

आदर कएलक, नव नेह लओलक, आगु पाछु पद थीती ॥ध्रु०॥

सकल सिगार कए, मृगमदरे तनु दए, बसन परिहरे निल कौती ।

संकेत देखओलक, तुअ गुन गओलक, धनि कर एतवा भाँती ॥

मानए रसमति, एक पए पथ गति, निअ मुख कौमुद भीती ।

हंसक तुपुर रव, कौसलेँ परिहर, तिमिर४ निहारए नीती ॥

बेइलि गुरुजने तेँ डर धर मने, आउति आधनिसि ठामा ।

तिल कर युग लए, गोचरे कहओँ पए न करह निअ मन वामा५ ।

दूति कथने बसि, सखने गेलाहे हँसि, निअ दिड कर परथावे ।

यौवन नृप राज, रतचर कर राज, देवानन्द भन भावे ॥

रामा - भो जादवगणदण ! आशमेहि सा उण मिलिस्सदित्ति । [भो यादव-
नन्दन ! आशमः सा पुन मिलिष्यतीति ।]

अनि०—चित्रलेखे !

क्षणं भ्रातिः क्षणं मूर्च्छा क्षणं संज्ञा क्षणं वृत्तिः ।

तां विना चरमावस्थां याति प्राणास्ततो ध्रुवम् ॥

चित्र०—जादवगणदण ! उअणीदा दे जाजा [यादवनन्दन ! उपनीता ते जाया ।]

अनि०—आश्चर्यमाश्चर्यम् । आगमनमात्रेण प्रेयस्या मानः कृतः ।

रामा - (सभ्र भङ्गं संस्कृतमाश्रित्य)

एवोञ्जलिपुटो दृश्यः शृणु यादवनन्दन ।

एतस्या मानशान्त्यर्थं प्रकारं कुरु सर्वाया ॥

अनि०—(तस्याः परितो भ्रमणं विधाय)

अस्यां कामपि नैव पश्यति पतिस्त्वां वाक्सुधां याचते

किन्तो दुर्नयसि प्रिये ! नतमुखं तेनाहमुद्वेजितः ।

स्वरागर्भस्थितये च भागिनि ! परित्यक्ता मया द्वारका
दत्त्वा मे परिरम्भणं प्रतिपलं कांते ! प्रसन्ना भव ॥

अपि च,
स्वयेयी नाञ्चति तामसी स्वज पुनः स्वामाकृति तामसी
- - तत् सरसा धृती तदपि किं लज्जा न घसे हृदा ।
ऊर्ध्व वक्षकलानिषेधमनाः किं वा कलानां निधि
ताहो ! पञ्चमि दासमुख्यमधुना कल्पो हि देहेरभूत् ॥
किञ्च, (घनाश्रीरागे) — [गीत - २०]

ओ मे सुन्दरि ! तेजह तेजह अवे माने ।
करह सफल एहो, सकल यौवन मोर, कर परिरम्भन दासे ॥
परस सहस दोस, न धरसि ताहि रोस, बिनु धने कीनह दासे ।
अधर अभिअ रस, दान करह बस अमर होएव तुअ पासे ॥
चित्र०— (उवां प्रति) सहि ! दिह वख करणिज्जं हिअअं । [सखि ! दूहं
खलु करणीयं हृदयम् ।]

अनि०—

पाओब सवे सुख, ऊपर विनुमुख, करह जघन सञ्जो देखी ।
रज्जनि नल्लिनि निर, ने रहए सेहो धिर, आरति राख विसेखी ॥
नील नल्लिनि सन, दुहु तोर लोचन, कखन धरत परचासे ।
जावे पद पर बसि, तावे धनि गेलि हँसि, देवानन्द कवि भासे ॥
(नेपथ्ये—

पादाकुलकं मानसपुलकं परमनिरुद्धं प्रेमनिरुद्धम् ।
मान्ध्रधातुं सा विध्यविवाहान्मालामस्मै कण्ठे दत्ते ॥)
(पुनर्नेपथ्ये— रे तस्करपधावसीर्जजन ! मालादानफलं
भविष्यति । बाण - - - - - वितोहं नाना-
वलेरुपस्थितोऽस्मि ।)

चित्र०— (सम्भ्रमज्ज्ञं संस्कृतमाश्रित्य)

प्रलापं कुर्वतः पार्श्वे द्वारि यादवतन्दनी
कवाद्वारार्थकलिता तपो घोरा भविष्यति ॥

रामान् (चित्रलेखामालिङ्ग्य) अञ्चरिअं अञ्चरिअं । [आश्चर्यमाश्चर्यम् ।]
(ततः प्रविशति द्वारी)

द्वारी— (बाणकम्पाधर्षणं दृष्ट्वा, परितो विलोक्य) बाणनृपः कदा मिलिष्यति ?
(प्रविश्य बाणनृपः)

बाणः— (द्वारिणमवलोक्य) कथय मदन्तःपुरसौमकथायुतं सविशेषम् ।
द्वारी— जय जय महाराज ! भवत्कम्पागृहं प्रति कोपि प्रविष्टो, दृष्ट्वैवाणं
तोस्मि ।
बाणः— (शिरः करयुगलेन हुन्ति । द्वारिकुचन श्रवणं ...)
- - - - - तदाहूयतां कुम्भाण्डमश्री ।

कुम्भाण्डः— किमाज्ञायति देवः ?
बाणः— कः कम्पागृहं प्रति कम्पदं प्रकाशयति परिचयने ।
कुम्भा— (सोपतावम्) बाण ! तदुभावाथं बोधेन तपति मे हृदयम् ।
बाणः— आम्, कुम्भाण्ड ! आम् ।

इन्द्रादयो मे भवतः पलायिताः कथां परेषां किमहं वदामि ।
कम्पागृहे चौरपथावलम्बतः को वा प्रविष्टो नहि वेचि तं जनम् ॥
(नेपथ्ये— अरे रे ! ओ भोः किङ्कुरादिगणाः ! सौधं
वेष्टयित्वा सज्जीभावय भवन्तः ।)

(पुनर्नेपथ्ये— सर्वैरस्माभिः समस्तास्तवेष्टिताः किञ्च,
पुरप्रविष्टपुरुषः समायातु समाश्लिकम् ।
प्राप्तबाणनपस्याज्ञा हर्मस्त्वां दूरतो व्रज ॥)

अनि०— हंहो पापिष्ठाः ! दुष्परिणामं यास्यथ ।
उवा— (दीर्घमुष्णं च निश्चस्य) हा पाह जादअणमदन !
का अवस्था हुविस्सदि [हा नाथ यावदनन्दन ।
का अवस्था भविष्यति] (इति रोदिति ।)
अनि०— (उवां वारं वारं समाश्वास्य) प्रिये ! सर्वत्र मे जयः । का चिन्ता ?
भावनास्मिन्तोस्मि । अनेन ते जिता दुष्टगणाः ।

उषाहरणक अप्राप्त अंशक तीन गीत^१

अनेक यसन संग पाओल रे, जन्हि पुरल अभिमान ।
से पट्ट विधिदोषे दुर रह रे, पातर परल परान ॥

बिफल मोर जउवन रे ॥ध्रु०॥

मलय पवन तनु तापए रे, हिमकर निचुअ अंगार ।
गुस्तिअ कुसुम परसि कर रे, विषधर सन भेल हार ॥
चानन बिन्दु अनल जनि रे, तेजल सकल सिंगार ।
प्रलय करए सखि यामिनि रे, मनसिजे एत मोहि मार ॥
तजो जिव हम पए राखब रे, जजो देखब तन्हि जाए ।
आनन्द देवानन्द गाबए रे, बिरह संगति पए जाए ॥
(अंक - ५)

२

(नागपाश - बन्धन - मोक्षार्थ श्री अनिरुद्धक उक्ति)

श्री भगवती स्तुति

जय जय दुर्गे जगत जननी, दुर कए भयभय होह दहिनी ।
खने नीला, खने सित निरमान, खन कुंकुम पंक तनु अनुमान ।
राका विधु मुख, गमन मराल, तीनि नयन सोभ केस कराल ।
लोहित रदन, लोहित कर पान, भुकुटि कुटिल पुन मोर धैरान ।
श्रुति भुजे वसु भुजे हर दुख मोर, ऋषिहि पुरान गनल भुज तोर ।
करे वर अभय खड्ग जयमाल, मुकुर भूल धनु खेट विशाल ।
न जानिअ आगमे तुअ कत रूप, तेतिस कोटि देव तोहि निरूप ।

पुनि पुनि इहओ देवि मोचर लएह, नागपाश बन्धन मोक्ष दएह ।
आनन्दे देवानन्द नति गाव, हरि चढ़ि रिपु हनि पूरह भाव ॥
(अंक-५)

३

ए धनि, ए धनि, सुनह सरूप, कहि न होअ वर कोआ रूप ।
त्रिभुवन दूह नव अभिराम, देअहु न पारिअ हुनक उपाम ।
रभसे वेकत कए निअ निअ हाव, दुअउ करए रतिरंग सुझाव ।
आनन्द देवानन्द भन भाव, दुहुकाँ सकल भेल परधाव ॥

उषा हरणक तालपत्रक अन्तिम अंश--

या नानागुणपुरिता बहुरसा प्रस्तारसर्वस्वरा
गीतग्रामविशोभिता पुलकभूः संप्राप्तसद्विश्रुतिः ।
तालप्राञ्चितमूर्च्छना सरभसा तानानुरागस्थली
पुस्ती वासरिकापि वा ननु समासङ्गाति या विद्यते ॥
[अपूर्ण]

